

ПУНКТУАЦЫЙНАЕ АФАРМЛЕННЕ ЎСТАЎНЫХ КАНСТРУКЦЫЙ

Да ўстаўных канструкцый адносяцца словы, словазлучэнні і сказы, якія служаць для дадатковага ўдакладнення ці тлумачэння таго, пра што гаворыцца ў сказе. Яны прызначаны для павелічэння змястоўна-інфарматыўнага сэнсу сказа: каменціруюць яго змест ці змест асобных яго членаў, перадаюць розныя дадатковыя звесткі адносна гэтага зместу, разрываючы і парушаючы яго адзінства. У сказе ўстаўныя канструкцыі выконваюць аб'ектыўна-паясняльную функцыю і ўводзяцца ў яго структуру з дапамогай інтрадуктыўнай сувязі*: *Яна (вуліца) упіраецца прамаў цёмна-сіні заліўчык возера* (І. Мележ); *Ад яе працы (любая мамачка!) вее ў сэрца цёплай радасцю* (М. Гарэцкі); *Валерыя Мікалаеўна (так звалі тэлефаністку) мела прыемны голас* (Х. Шынклер). У маўленні ўстаўныя канструкцыі афармляюцца паскораным тэмпам, нізкім тонам і працяглымі паўзамі на стыку з астатняй часткай сказа. Гэтым паўзам на пісьме адпавядае пастаноўка дужак, працяжнікаў або зрэдку косак з працяжнікамі: *Хлопчык спяшаўся (бег) дадому* (З. Бядуля); *Па прозвішчу яго – а быў ён Івановым – ніхто звычайна не клікаў* (М. Лынькоў); *Змрокам купальскім, год дакладна, – не ведаем мы, – кветку шчасця свайго ў лесе панскім бачыў ён, як вяртаўся з карчмы* (А. Куляшоў).

Некаторым сінтаксічным канструкцыям таксама характэрна ўласцівасць набываць дадатковае значэнне ўстаўкі. Найбольш часта такую ўласцівасць выяўляюць аднародныя члены сказа з абагульняльным словам, якое выражана назоўнікам. Аднародныя члены з абагульняльным словам-назоўнікам, як правіла, размяшчаюцца ў сярэдзіне сказа, набываюць характар дадатковага ўдакладнення ці тлумачэння і выдзяляюцца з двух бакоў працяжнікамі на пісьме: *У лесе кожная мясцінка – лужок, палянка, баравінка – асобны твар і*

* Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. -Мінск: Выд-ва БДУ, 1987. С. 210.

выраз мае (Я. Колас); *Маладыя дрэўцы – вішні, грушы, слівы – вяночкам акружалі сядзібу* (Р. Мурашка); *Марысіны дочки – Верка, Зося і Нінка – збіраюць жалуды* (Я. Колас). У тых выпадках, калі значэнне ўстаўкі пераважае, аднародныя члены, размешчаныя пасля абагульняльнага слова-назоўніка ў сярэдзіне сказа, бяруцца ў дужкі: *Сашы зрабілася крыўдна і балюча за такі здзек з хлеба, які людзі (яна, Поля, Лялькевіч) здабывалі потам і крывёю* (І. Шамякін); *Усе прадукты (сала, рыба, алей, крупы, цукар і інш.) разам з талонам на прамтавары развезлі нроста на кватэры* (Х. Шынклер). Дадатковае значэнне ўстаўкі таксама могуць набываць аднародныя члены пры абагульняльным слове-назоўніку, якія размешчаны ў канцы сказа. На пісьме яны аддзяляюцца працяжнікам: *Пацягнуўся лес сцяною – ельнік, дуб і хваіна* (Я. Колас); *Ля машын натоўпам дзеткі – і дзяўчаткі, і хлопцы* (К. Крапіва); *Шнак прывёз да склада цэлыя драбіны дабра – плуг, акучнік, вагу, пружыноўку...* (Я. Брыль).

Значэнне ўстаўкі пры абагульняльным слове-назоўніку часам атрымліваюць аднародныя члены сказа, выражаныя ўласнымі назоўнікамі, якія знаходзяцца ў канцы сказа. На пісьме яны аддзяляюцца працяжнікам: *Дзяўчаты былі ў горадзе – Уліта і Марфа* (І. Шамякін); *Кожны дзень сюды наведваліся нашы хлопцы – Сымон або Мікіта* (К. Чорны).

Назоўнікі, якія выконваюць функцыю абагульняльнага слова пры аднародных членах сказа, з'яўляюцца паўназначнымі і здольныя самастойна перадаваць пэўную інфармацыю. Таму аднародныя члены сказа пры такіх абагульняльных словах нярэдка могуць атрымліваць характар дадатковага ўдакладнення, дапаўняюць або пашыраюць асноўнае паведамленне, што выражана абагульняльным словам-назоўнікам. На характар удакладнення ўказвае і інтанацыя, якой афармляюцца падобныя аднародныя члены. Яны вымаўляюцца паскораным тэмпам, нізкім тонам і аддзяляюцца працяглымі паўзамі на стыку з астатняй часткай сказа. Паводле структуры яны суадносяцца з устаўнымі словамі, якія ўтвараюць бяззлучнікавыя аднародныя рады.

Значэнне дадатковага тлумачэння могуць набываць аднародныя члены сказа, якія адносяцца да абагульняльнага слова, выражанага азначальным займеннікам. Такія аднародныя члены часцей за ўсё знаходзяцца ў канцы сказа і аддзелены ад абагульняльнага слова іншымі членамі сказа: *Усё прамокла наскрозь – абутак, адзежа, дрэва і, бадай, жалеза* (П. Пестрак); *Усё цвіло – яблыні, вішні* (І. Грамовіч). Зрэдку такія аднародныя члены могуць размяшчацца ў сярэдзіне сказа непасрэдна за абагульняльным словам: *Усіх – і добрых, і злых – кліча да сябе шлях* (П. Галавач). У такіх выпадках асноўная ўвага ў паведамленні сканцэнтравана на дзеянні, а не на аб'екце дзеяння. На пісьме падобныя канструкцыі аддзяляюцца ці выдзяляюцца з дапамогай працяжнікаў.

Дадатковае значэнне ўстаўкі могуць атрымліваць аднародныя члены сказа, якія адносяцца да абагульняльнага слова, выражанага прыслоўем: *Усюды – у горадзе і ў вёсцы – праца рупная ідзе* (М. Чарот); *Ніколі дзед з кажухом не расставаўся – ні зімой, ні летам* (Я. Колас). У такіх выпадках асноўная ўвага ў паведамленні надаецца дзеянню, а не акалічнасці дзеяння.

Дадатковае значэнне ўстаўкі могуць набываць некаторыя адасобленыя члены сказа, у прыватнасці, адасобленыя прыдаткі, развітыя і неразвітыя: *Ёсць тут беламорскі лунны камень (лабрадор)* (П. Галавач); *На возе ляжаў жалезны і чыгунны лом (утыль-сырэц)* (К. Чорны); *Лукаш Суравец (Сяргееў бацька) не крыўдзіцца на тое, што ў яго кузні работы шмат* (К. Крапіва). Такія прыдаткі размешчаны пасля азначаемага слова ў канцы сказа (неразвітыя прыдаткі) або ў сярэдзіне сказа (развітыя прыдаткі). Прыклады паказваюць, што значэнне ўстаўкі атрымліваюць прыдаткі, выражаныя назоўнікамі ці назоўнікавымі словазлучэннямі, якія ўжыты ў прамым значэнні, не нясуць вобразнай характарыстыкі прадмета, названага азначаемым словам. На пісьме яны бяруцца ў дужкі або аддзяляюцца працяжнікамі.

Іншы раз значэнне ўстаўкі развіваецца ў адасобленых паясняльных азначэннях, якія ўдакладняюць азначэнні, выражаныя лексічна паўназначнымі прыметнікамі або азначальнымі займеннікамі, што не патрабуюць абавязковага тлумачэння: *Мільён купін з каржакаватымі (нязграбнымі) хвойкамі рассыпаліся па балоце* (Я. Колас); *Нам кожнаю назвай (вялікай і дробнаю) патрэбна, як імем сваім, даражыць* (П. Панчанка). Сустрэкаюцца выпадкі, калі значэнне дадатковага ўдакладнення могуць атрымліваць некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў, у прыватнасці, даданыя ўступкі, умовы, мэты, месца: *Мне не лёгка расставацца з табою (хоць даўно ўжо мінуў аўдыенцыі час)* (М. Танк); *У полі (хаця ў ім, праўда, яшчэ ляжаў снег) ужо чулася скорая вясна* (Б. Мікуліч); *На зямлі ляжаў кавалачак паперы, на якім друкаваным ладам (каб не пазнаць было рукі) штосьці напісана* (К. Чорны); *Часам (калі няма нагрузкі) пара мінут аддаецца на асабістую размову* (Х. Шынклер); *Для Юркі паездкі – калі бацька браў яго з сабою – былі цэлым святам* (І. Мележ); *На ўзлеску (дзе цішэй) яны спыніліся і расклалі касцёр* (З. Бядуля). Паведамленне, змешчанае ў такіх дадanych частках, не з'яўляецца абавязковым у дачыненні да асноўнай інфармацыі, якая падаецца ў сказе.

Такім чынам, прааналізаваны фактычны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што значэнне ўстаўкі могуць набываць некаторыя аднародныя члены сказа пры абагульняльным слове, некаторыя адасобленыя прыдаткі і азначэнні, а таксама некаторыя часткі складаназалежных сказаў – сінтаксічныя канструкцыі, блізкія паводле сваёй семантыкі і функцыі да ўстаўных слоў, словазлучэнняў ці сказаў. Калі такія аднародныя члены сказа пры абагульняльным слове, адасобленыя прыдаткі і азначэнні, некаторыя даданыя часткі складаназалежных сказаў трапляюць у пэўныя граматычныя умовы, дадатковае значэнне ўстаўкі ў іх узмацняецца, а ў некаторых выпадках нават становіцца асноўным, і яны могуць пераходзіць ва ўстаўныя канструкцыі, што на пісьме адлюстроўваецца пастаноўкай адпаведных знакаў

прыпынку працяжніка ці дужак. Улік гэтых уласцівасцей вышэйназваных сінтаксічных канструкцый пашырае магчымасці іх пунктуацыйнага афармлення і спрыяе развіццю культуры пісьмовай формы мовы.

І. Л. Бурак (Мінск)

РЕПАЗІТОРЫЙ БДПУ